

УДК 343.1

*М. І. Колос**кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Конституційного Суду України*

СВОБОДА ЯК ОСНОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Свобода, як одна із філософських категорій, що характеризує сутність існування людини в природі та суспільстві, протягом тисячоліть хвилює розум дослідників. У різних аспектах проблеми свободи були предметом наукових пошуків Платона, Канта, Гегеля, Мілля, Фаге, Бердяєва. Важливе значення для пізнання внутрішнього змісту свободи, її проявів мають дослідження Ф. Гаєка, наукові досягнення якого відзначені Нобелівською премією. Кожен з них, у відповідності до власних наукових інтересів, вивчав свободу як інститут філософії чи політології, економіки чи права. Що ж до проблем свободи в кримінально-процесуальній діяльності, то їх цільове дослідження в кінці ХХ століття здійснювали такі вчені-юристи, як І. Л. Петрухін, Ю. І. Стецовський. До окремих аспектів поняття свободи і її реалізації в кримінальному процесі звертався у своїх дослідженнях також автор цієї праці. По мірі потреби результати досліджень названих вчених будуть використані у цій статті з посиланням на їх конкретні праці.

Аналіз загальнофілософських досліджень поняття свободи дав підстави зробити висновок, що єдиної спільної думки у розумінні суті цієї категорії, як і терміна, що позначає її, немає. Явно недостатньо досліджено також сферу можливої свободи учасників кримінально-процесуальної

діяльності. Це й стало підставою для формулювання цілей цієї статті, сутність яких зазначена у її назві.

Одним з найбільш древніх понять свободи, відомих вченим, є визначення, сформульоване Платоном. Він стверджував, що свобода це "влада над життям; незалежність у всьому; можливість жити по-своєму; щедрість у використанні майна і володінні ним" [1, с. 617].

За формою наведене визначення є простим, але за внутрішнім змістом достатньо об'ємним, про що свідчать терміни, вжиті у позначенні суспільних явищ, про які ведеться мова у понятті. Лінгвістичний аналіз ключових термінів, використаних у визначенні Платона, дає підстави стверджувати, що воно, на наш погляд, є не зовсім точним.

Наприклад, за загальним розумінням "влада" – це здатність і можливість здійснювати свою волю, вчиняти визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань [2, с. 489-490]. Що ж до філологів, то вони тлумачать термін "влада" як право, – сила, воля над чим-небудь, свобода дій і розпоряджень, керівництво, управління [3, с. 492]. "Незалежність", на думку цих фахівців, – це стан свободи, самостійності, незнаходження в підпорядкуванні інших [4, с. 18; 5, с. 417]. А "щедрість" вони характеризують як властивість людини, яка охоче ділиться своїм майном, не є скупкою або зажерливою [6, с. 916].

Наведені визначення та певний емпіричний досвід свідчать про наявність потреби більш детального дослідження проблем поняття та сутності свободи. Адже суспільство, і особливо у сфері законотворення та правозастосування, повинне користуватися науково обґрунтованими визначеннями, які є формою достовірного пізнання об'єктивної дійсності. Називання певних природних, соціальних та правових явищ словами (термінами), які неточно відображають їх внутрішній зміст, можуть призвести не лише до сумнівів у правильності висновків з проблем, що є

предметом дослідження, але й до їх елементарного нерозуміння і несприйняття.

Так, наприклад, загальновідомо, що влада людини над життям є досить відносною. Адже вона не може забезпечити собі міцне здоров'я, не здатна продовжити меж існування свого фізичного тіла у часі довше, ніж передбачено природними та соціальними умовами її життя. Що ж до щедрості і володіння майном, то навіть дуже талановиті люди, в основній масі, проживають і завершують своє життя у скромних достатках або в бідності. Ті ж, що мали офіційну владу, в тому числі й над життям інших людей, були вільними від майнових нестатків, незалежними у прийнятті власних рішень, з часом також втрачають її, а побудовані ними та їх оточенням владні системи розвалюються. Тим паче людина не є незалежною, як стверджував Платон, "у всьому". А тому визнання Е. Фаге слів Ж.-Ж. Руссо "Людина народжується вільною, але повсюди вона в кайданах" є аксіомою, на наш погляд, твердженням, що об'єктивно відтворює сутність людини в природі та суспільстві [7, с. 696].

Фактичним підтвердженням обґрунтованості такого висновку може бути також життя українського гетьмана І. Мазепи і сім'ї промисловців-меценатів Терещенків, великого філософа Г. Сковороди і вченого-криміналіста та громадського діяча М. Таганцева. Проте найбільш чітко заперечують незалежність людини від природи і суспільства життя та смерть найвідоміших можновладців-тиранів ХХ століття А. Шікльгрубера і Й. Джугашвілі.

Одночасно, як наслідок аналізу названих та інших фактів, вважаємо за необхідне зробити висновок, що людина не має повної влади над життям, як явищем природи. Не є вона також незалежною у процесі власного фізичного життя. Такий стан обумовлений тим, що людина є елементарною складовою частиною видимого і невидимого природного

середовища, а тому, незалежно від її свідомості, підпорядковується об'єктивним законам існування Всесвіту.

Проте коли людина в межах свого волевиявлення реалізовує допустиму для неї законами природи свободу у формі впливу на навколишнє природне середовище, то досягнути позитивного результату їй вдається лише тоді, коли норми функціонування названого середовища не порушуються. У протилежному випадку спрацьовує санкція, як елемент захисної системи, що забезпечує нормальне функціонування природи.

Загальновідомим емпіричним фактом порушення меж допустимої свободи в природі є будівництво системи дамб і штучних морів на Дніпрі та інших ріках України. Творці згаданих інженерних споруд, не порушивши чинного в державі законодавства, дотримавшись проектних розрахунків, будівельних норм і правил, але не врахувавши (швидше всього через незнання) суті норм об'єктивних процесів, що існують в живій природі, отримали наслідки, коли чисті ріки перетворилися у стічні канали різного розміру, їх плеса щоліта зацвітають планктоном, а традиційна флора і фауна гине. Більше того, люди, які колись користувалися водою цих рік як питною, нині не завжди її дають навіть тваринам, а самі, живучи на берегах цих водойм, хворіють і передчасно йдуть з життя.

Такі наслідки діяльності людини є абсолютно об'єктивними. Адже вона переступила лінію, що відділяє опізнане нею нормативне поле, у межах якого дозволяється взаємодія людини з природою, від тієї частини процесів, де розпочинається дія санкції, тобто здійснюється кара за свідоме чи несвідоме недотримання правил взаємоіснування з видимим для людського ока і не видимим живим світом. За формою такі покарання природи є різними. Наприклад, звуження можливості користуватися її окремими частинками (водою, рослинами, тваринами та їх плодами), а за

найбільш тяжкі порушення настає покарання у виді передчасного старіння і смерті людини.

Відомий французький астроном і математик П. С. Лаплас (1749-1827 р.р.), стверджував, що стан Всесвіту, який складається із твердих часток, кожна з яких впливає на інші з визначеною силою і піддається підрахуванню, в даний момент може розглядатися як результат її минулого і причина її майбутнього. А тому свобода дій людини, на наш погляд, могла б бути більш повною, якби вона у будь-який момент знала усі рухомі сили природи і взаємне розташування її часток та змогла зробити аналіз усіх названих даних, виразивши одним рівнянням рух найбільш великих тіл у Всесвіті та маленьких атомів. У такому випадку, за даними П. С. Лапласа, ніщо не залишилось би прихованим від людини, яка могла б охопити поглядом як майбутнє, так і минуле [8, с. 625].

На сучасному етапі розвитку людського суспільства та його науки скористатися ідеєю П. С. Лапласа, вважаємо, у повному обсязі неможливо. Але людина, як суб'єкт відносин, що регулюються відомими нам нормами природи, має діяти, на нашу думку, лише в межах її правил. Намагання неконтрольовано втручатися у непізнані людиною та наукою природні процеси рівнозначні свавіллю, що є відображенням явищ реальної дійсності, яке ґрунтується лише на власному, часто спотвореному, сприйнятті [6, с. 152].

Здійснений аналіз дає нам підстави для синтетичного визначення свободи в природі як стану системи відносин об'єктивно існуючих, взаємодостатніх елементів багатовимірного світу, що виникають і взаємодіють в межах її законів та функціонального призначення за допомогою глобального всепроникаючого енергетичного забезпечення існування Всесвіту та його складових частин.

Що ж до свободи особи в суспільстві, то вона за своїм внутрішнім змістом є похідною від свободи в природі, оскільки виникла на її основі в

процесі формування та існування людського суспільства, яке за визначенням науковців є сукупністю людей, об'єднаних певними відносинами, обумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ [6, с. 461]. А тому в людей, як частини природи, об'єктивно виникає потреба не лише виконувати її закони (правила), але й специфічними засобами, характерними для людської цивілізації, регулювати відносини між собою та своїми об'єднаннями з приводу експлуатації тих благ, які є у навколишньому природному середовищі з метою найбільш правильного і ефективного їх використання, розподілу і збереження. Проте і в даних умовах регулювання відносин, які називаються суспільними, здійснюється не в кожному випадку жорстко, а відповідно до потреб, що виникають в людей. Саме ці потреби визначають сферу, межі, види та форми регулювання і охорони певних відносин.

В одних випадках це норми моралі, під якою прийнято розуміти одну із форм суспільної свідомості, яка за допомогою системи, як правило, неписаних правил, принципів поведінки людей формується в процесі взаємного спілкування і поширюється на всі без винятку сфери суспільного життя [9, с. 333-334]. Дотримання норм моралі, за винятком найбільш істотних, наприклад, забезпечення надання допомоги особам, які перебувають в небезпечному для життя стані (ст. 135 КК України), недопущення розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України) і т. ін., забезпечується силою звичок, велінь та оцінок громадської думки.

Інша ж частина відносин, які суспільство вважає для себе пріоритетними і найбільш важливими, не лише захищаються, але й регулюються за допомогою підзаконних актів чи законів різного рівня юридичної сили. Вони є системою встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм поведінки, що виражають волю домінуючої в суспільстві частини населення та спрямовані на

врегулювання і захист суспільних відносин відповідно до цієї волі [10, с. 5].

Суб'єкт таких відносин може без проблем реалізовувати свої потреби, що виникають в ході суспільного життя в межах, що є не врегульованими і не заборонені нормами моралі та правилами, закріпленими підзаконними актами і законами. Адже така діяльність особи здійснюється лише на її розсуд. У той же час обмеження цієї діяльності, як і перевищення меж свободи у будь-якому разі повинно розцінюватися як посягання на свободу людини. І в першому, і в другому випадку винні особи зобов'язані понести відповідальність, оскільки переступили межі сфери можливої реалізації свободи іншими суб'єктами суспільних відносин.

Наведені результати дослідження дають підстави стверджувати, що свобода особи в суспільстві є станом системи відносин з іншими суб'єктами, які мешкають в соціалізованому середовищі, дотримуючись норм моралі, природних та санкціонованих державою правил, реалізуючи енергетичні і породжені ними інтелектуальні, матеріальні можливості з метою підтримання та удосконалення статусу людини свідомої та перспективного розвитку суспільства.

Свобода в кримінальному процесі є одним із елементів загальної свободи в соціалізованому суспільстві. Але інформація саме з цієї частини сфери суспільних відносин найбільш чітко сигналізує членам суспільства людей свідомих про матеріальність свободи та її наявність чи відсутність у їх середовищі. Варто зазначити, що від рівня розвитку суспільства залежить обсяг і зміст свободи, якою можуть користуватися люди, в тому числі в кримінальному процесі. Це досить детально підтверджується змістом як іноземних, так і національних джерел [11, с. 187-190; 12, с. 22-184, 271-279; 13 с. 161-273].

У сучасному розумінні кримінальний процес – це врегульована нормами кримінально-процесуального права діяльність органів дізнання,

слідчого, прокурора, судді і суду по розкриттю злочинів, викриттю і покаранню винуватих та недопущенню покарання невинуватих, а також система правовідносин, що виникають у перебігу цієї діяльності, вказаних органів один з одним, з громадянами, посадовими особами, установами, підприємствами, громадськими об'єднаннями й трудовими колективами, які залучаються до сфери кримінально-процесуальної діяльності [14, с. 11-13].

Компетенція кожного з названих учасників кримінального процесу детально врегульована нормами права різної юридичної сили. Їх виконання є гарантією того, що кожний з них зможе реалізувати свої свободи, а процесуальні опоненти не створять штучних перешкод для такої діяльності. Більше того, згідно з ст. 62 ч. 3 Конституції України дізнавач, слідчий, прокурор, суд не можуть обґрунтовувати обвинувачення на доказах, одержаних незаконним шляхом або на припущеннях. Остання норма має глобальне значення для забезпечення свободи осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності. Адже таким чином законодавець завідомо визнав незаконно отримані докази непридатними для використання в правосудді, позбавляючи тим самим незаконного інтересу осіб, схильних до протиправних вчинків. Але, на нашу думку, така конституційна формула повинна мати певні гарантії у вигляді правоохоронних норм. Таку функцію могла б виконати норма, проект якої ми пропонуємо внести до ч. 2 ст. 370 КПК України у вигляді пункту 2-1 такого змісту: "вирок обґрунтовано на доказах, одержаних незаконним шляхом або на припущеннях".

Стан свободи різних за юридичним статусом учасників кримінального процесу не може у повній мірі залежати від їх особистої волі. Адже кожний з них має власні або публічні інтереси. Інколи вони проявляються як змішані, приватно-публічні, а тому у будь-якому разі ці інтереси є опонуючими один іншому. Як правило, потерпілий бажає компенсації

моральної, матеріальної шкоди та призначення покарання винуватим, а підсудний – зміни на більш м'який вид або зменшення міри покарання чи виправдання. Виключно рідко збігаються також інтереси обвинувача і захисника. Не завжди й судді з свідками підкоряють свою власну волю публічним інтересам. Наприклад, суддя Білгород-Дністровського міського суду Одеської області О., будучи тещею першого заступника начальника МВ УМВС України Х., а відповідно матір'ю його жінки взяла до свого провадження кримінальну справу по завідомо сфальсифікованому обвинуваченню Ш. у вбивстві громадянина Республіки Польща Б., хоч згаданий міліціонер мав відношення до розслідування цієї справи, в процесі якого були допущені грубі порушення прав, свобод свідків, підозрюваних, що пізніше проявилось у необґрунтованому затягуванні процесу та прийнятті незаконних рішень (т. 1. а. с. 1, 27, 28, 31-36, 142-148, 150-160; т. 2, а. с. 1-25) [15]. Ще з часів Вольтера недобрі "чутки" ходять і про об'єктивність показань свідків [11, с. 176]. А тому, вважаємо, що свобода не є "можливістю чинити за своєю волею, без примусу", ... як стверджує Ю. І. Стецовський [16, с. 12]. Воля людини, в залежності від ситуації, в якій вона знаходиться, може бути доброю або злою, тобто такою, що породжує неправду. Хоч по суті вона належить людині, яка самостійно її матеріалізує в конкретних діях – показаннях слідчому чи суду, винесенні вироку і т. ін. Суспільство дійсно не може забезпечити подібні вольові (психічні) процеси, але воно як і природа має захищатися від згубних для нього діянь, що мають матеріальну форму. Це можливо здійснити способом обмеження свободи особи діяти у кримінальному процесі неправильно, необ'єктивно, несправедливо, встановлюючи санкції за порушення меж сфери існування допустимої свободи, за якими наступає негативний наслідок для окремої особи або суспільства в цілому.

Таким чином, ми стверджуємо, що свобода в кримінальному процесі – це такий стан енергетично забезпечених природних, інтелектуальних та

врегульованих нормами права суспільних відносин, що виникають та існують між учасниками кримінально-процесуальної діяльності з моменту порушення кримінальної справи до вступу вироку в законну силу і є спрямованими на розкриття злочину, виявлення, притягнення до відповідальності винних та виправдання невинуватих, а також задоволення законних вимог інших фізичних і юридичних осіб, які були учасниками правосуддя.

Усе назване дає підстави зробити такі висновки:

- абсолютної свободи в природі, в суспільстві, в тому числі в кримінальному процесі немає і не може бути;
- будь-яка свобода в природі, суспільстві, в тому числі в кримінальному процесі є визначеною нормами, характерними для кожної з названих сфер життєдіяльності;
- порушення меж сфери допустимого функціонування свободи породжує відповідальність (покарання) як у природі, так і в суспільстві. А тому відповідальність за кожне правопорушення в кримінальному процесі також повинна передбачатись;
- захищені санкціями норми допустимої реалізації свободи є гарантією дотримання прав законослухняних суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності.

Список використаних джерел

1. Платон. Законы / Платон ; Пер. с древнегреч. А. Н. Егунова и др. ; Общ. ред. А. Ф. Лосева и др. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / НАН Ук-ра-їни ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемшученко (ред.). – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А-Г. – 669 с.
3. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконт, 1999. – Т. 1 : А-Є. – 910 с.

4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1999. – Т. 2 : И-О. – 780 с.
5. Російсько-український словник. Вид. четверте. – К. : Українська радянська енциклопедія, 1979.
6. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко – К. : Аконіт, 1999. – Т. 4 : Р – Я. – 941 с.
7. Фаге Е. Либерализм / Е. Фаге // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I пол. XX века). – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 696 с.
8. Большой энциклопедический словарь. – М. : Большая российская энциклопедия. – С.-Пб. "Норинт", 2002. – 1456 с.
9. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
10. Юридична енциклопедія: В 6 т. / НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемшученко (ред.). – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5. : П-С. – 736 с.
11. Вольтер Ф. М. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Ф. М. Вольтер ; Пер. с фр. Н. Лапшиной ; Под ред. и с предисл. А. Герцензона. – М. : Юридическая литература, 1956. – 339 с.
12. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. / І. Г. Білас – К. : Либідь ; Військо України, 1994. – Кн. 2. – 685 с.
13. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – К. : ОМБУДСМАН України, 2002. – 412 с.
14. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 534 с.

15. Матеріали кримінальної справи № 8820020069 по обвинуваченню Ш. за ст. 115 ч. 1 КК України // Архів Білгород-Дністровського міжрайонного суду Одеської області.

16. Стецовский Ю. И. Право на свободу и личную неприкосновенность: нормы и действительность / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 2000. – 718 с.

Колос М. І.

Свобода як основа реалізації права в кримінальному процесі

Стаття присвячена питанням реалізації свободи в кримінальному процесі, її природи, меж, значенню правового регулювання свободи в кримінальному процесі

Ключові слова: свобода, кримінальний процес, межі свободи, гарантії прав особи

Колос М. И.

Свобода как основа реализации права в уголовном процессе

Статья посвящена вопросам реализации свободы в уголовном процессе, ее природы, пределов, значению правового регулирования свободы в уголовном процессе

Ключевые слова: свобода, уголовный процесс, пределы свободы, гарантии прав личности

Kolos M. I.

Freedom as a basis of right realization in criminal procedure

The article is devoted to the questions of freedom realization in criminal procedure, its nature, limits, the value of the legal regulation of freedom in criminal procedure

Key words: freedom, criminal process, limits of freedom, guarantees of human rights